Qız qalalarının sirləri

Salam, Əlirza müəllim.

Qız qalası ilə bağlı məqaləni sizə göndərirəm. 9 səhifədir. Əgər mümkün olsa, hamısını qəzetin eyni nömrəsində verməyiniz yaxşı olar ki, bir dəfəyə hamısını oxumaq olsun. Qabaqcadan təşəkkür edirəm.

Müəllif.

Kamil HÜSEYNOĞLU,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor.

"Qız qalası" adlanan abidələrin tarixi barədə istər Azərbaycanda, istərsə də ölkəmizdən kənarda xeyli kitab və məqalələr yazılmışdır. Ancaq indiyədək bu adın və qalaların mənşəyi barədə əsaslı və qaneedici bir fikir ortaya qoyulmamışdır. Bunun başlıca səbəbi onunla bağlıdır ki, hər hansı bir tarixi-mədəni hadisənin mənşəyinin axtarışı öz-özlüyündə çox çətin axtarışdır: qədim mənbələr olduqca azdır və əldə edilən məlumatların da çox qısa və yayğın olması tədqiqatçıları çətin vəziyyətə salır.

Son zamanlarda çap olunmuş "İçərişəhər" məqalələr toplusunda Bakı şəhərindəki Qız qalası barədə söylənilmiş fərziyyələr barədə belə deyilir: "Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Qız qalası müxtəlif vaxtlarda, yəni tikilinin aşağı hissəsi V-VI əsrlərdə, yuxarı hissəsi daha sonra, XII yüzillikdə inşa olunmuşdur. Bu yanaşma qalanın yuxarı hissəsinin girintili-çıxıntılı hörgü sistemi ilə tikilməsinə əsaslanır. Təkrarsız quruluşuna görə abidənin tarixini daha qədim dövrlərə bağlayan mütəxəssislər isə onu Zərdüşt daxması, atəşpərəst məbədi sayır, tikilini atəşpərəstlərin səcdə etdiyi Mitra və Anahita ilahələri ilə əlaqələndirirlər. Digər alimlərin fikrincə qala məhz kimmer-skif tayfalarının bu ərazilərdə məskunlaşdığı dövrlərdə onlar tərəfindən od ilahəsi Tabitinin şərəfinə ucaldılmışdır. Sadalanan ehtimallara əsasən Qız qalası e.ə. VIII-VII əsrlərdə Kaspiana və Midiyanın bürclü məbədlərinin təsiri ilə ancaq Xəzərin sahilində, məhz qədim odlar şəhəri Atəşi-Baquanda inşa oluna bilərdi. Mütəxəssislərin digər qrupu isə Qız qalasını V-VI əsrlərdə Sasanilərin Albaniya ərazisində qurduqları müdafiə sisteminə aid edirlər... Müdafiə əhəmiyyətli quruluşuna baxmayaraq, orta əsrlərin müəyyən dövründə qaladan rəsədxana kimi istifadə olunduğu da ehtimal edilir" (1, s. 176-178). Nəhayət, Şirvanşahların bu qaladan hamam kimi istifadə etməsini söyləyənlər də olmuşdur.

Qalanın aşağı və yuxarı hissələrinin müxtəlif dövrlərdə tikilməsi barədəki fikir istisna olmaqla, burada deyilən mülahizələrin heç biri ilə razılaşmaq mümkün deyildir. Məsələn, kimmer-skif tayfalarının Azərbaycan ərazisində olması faktı heç də onların Bakı ərazisində də olması demək deyildir. Bunun üçün bu mülahizəni təsdiq edən sübutlar lazımdır. Belə məlumatlar isə nə qədim mənbələrdə, nə də elmi ədəbiyyatda vardır. Digər tərəfdən, əgər Qız qalası atəşpərəstlik abidəsidirsə, onda bəs nəyə görə nə qalanın içərisində, nə də ətrafında atəşdən və atəşpərəstlik mərasimlərindən heç bir əsərəlamət görünmür. Nəhayət, hər bir dinə mənsub məbədlərin özünəməxsus memarlıq xüsusiyyətləri olur (məscidlərdə, kilsələrdə olduğu kimi). Atəşpərəstlik məbədləri də həmişə kvadrat formasında tikilir və onların içərisində atəşin yanması üçün yer olur (XVIII əsrdə hind atəşpərəstləri tərəfindən inşa edilmiş Suraxanı atəşgədəsində olduğu kimi). Qız qalası isə konusvari silindr formasında tikilmişdir.

Sasanilərin Albaniyada tikdikləri müdafiə sistemləri isə Dərbənddə idi (2, 26), çünki Şimali Qafqazdan Albaniyaya yeganə keçid buradan mümkün idi (Cənubi Qafqaza digər keçid yolu Qafqaz dağlarının qərb hissəsindəki Dəryalda idi). Dənizin açıq sahilində xırda bir qala tikməklə köçərilərin Albaniyaya və İrana hücumlarının qarşısını almağın mümkünlüyünü düşünməyin özü gülüncdür.

"Atəşi-Baquan" (Baquların atəşi) ifadəsi də təhrif olunmuş addır. VII əsr erməni müəllifi Anani Şarakasinin əsərini rus dilinə tərcümə edən K.P.Patkanov "Atli Baquan" adındakı "atli" sözünü başa düşmədiyinə görə belə bir qeyd edir ki, ola bilər ki, bu söz "atşi" (atəş) olsun. Ona görə mütəxəssislər də onu "atəş" kimi qəbul ediblər. Ancaq aşağıda Bakı toponiminin mənşəyindən danışarkən biz görəcəyik ki, "atli" sözü qədim german saqalarında və digər mənbələrdə Atillaya deyilən addır. "Baqu" adı isə fars və tatların hunlara dedikləri "baqi-qun" (qun bölüyü, dəstəsi) ifadəsinin qısaldılmış formasıdır. Sasanilər də elə bu hun bölükləri ilə mübarizə məqsədi ilə V əsrdə tatları Abşeron yarımadasına köçürmüşdülər.

Bakının tarixi barədə yazılmış monoqrafiyanın müəllifi S.Aşurbəyli də Qız qalası barədə deyilən belə fikirlərin çoxuna haqlı olaraq etiraz edir. O, yazır ki, qalanın aşağı hissədə 5, yuxarı hissədə isə 4 metr eni olan divarlara malik olması faktının özü belə ehtimalların çoxunu rədd edir, çünki "nə atəşpərəstlik məbədi, nə daxma, nə də rəsədxana üçün belə enli və hündür divarlar lazım deyildir" (3, 151). Bundan sonra o, əlavə edir: "Qala üzərindəki kitabə XII əsrə aiddir... Dəniz tərəfindən düşmənin hücum təhlükəsi Şirvanşahı dəniz sahilində müdafiə qalası tikməyə məcbur etmişdir" (3, 151).

Qeyd etmək lazımdır ki, S.Aşurbəylidən əvvəl də bir çox mütəxəssislər həmin daş kitabəyə əsasən qalanın XII əsrdə tikildiyini ehtimal etmişlər. Ancaq onlar düşünməmişlər ki, XII əsrdə müsəlmanlar tərəfindən tikilmiş istehkam tipli qala nəyə görə "Qız qalası" adlandırılmalı idi. Həm də bu qaladan yalnız qalanın özünü müdafiə etmək mümkündür. İçəri şəhəri müdafiə etmək üçün isə şəhərin ətrafında iki divardan ibarət müdafiə sistemi olmuşdur. Qız qalasının divarındakı kitabədə deyilir: "Qulleyi-Məsud ibn Davud" ("Məsud ibn Davudun qülləsi"). Bu sözlər qalanın bayır tərəfində, 14 metr hündürlükdə, yəni girintili-çıxıntılı hörgü sistemi ilə tikilən hissəsindədir. Qalanın 12 metrədək olan hissəsində isə divarlar hamar şəkildə hörülmüşdür. Kitabədə mütəxəssisləri çaşdıran ərəbmənşəli "qüllə" sözü olmuşdur. Məsələ burasındadır ki, ərəb və fars dillərində "qüllə" sözü yalnız hər hansı bir hündür əşyanın və ya obyektin ən yuxarı hissəsini, təpəsini bildirir (4, 2 c., s. 2724). Azərbaycan dilində də bu söz "dağın qülləsi" kimi ifadələrdə həmin mənasını saxlamışdır. Ancaq müasir Azərbaycan dilində bu söz "qala", "vışka" mənası da kəsb etmişdir. Mütəxəssislər də "qüllə" sözünü sonuncu mənada başa düşərək, bütün qalanın Məsud ibn Davud tərəfindən tikilməsi qənaətinə gəlmiş və buna görə də qalanın tikilmə tarixini XII əsrə aid etmişlər. Halbuki həmin kitabədə memar qalanın məhz yuxarı, yəni girintili-çıxıntılı hissəsinin ona mənsub olduğunu yazmışdır. Əgər o, bütün qalanın onun tərəfindən tikildiyini demək istəsəydi, onda kitabədəki "qüllə" sözü əvəzinə yenə ərəbmənşəli "qəl'e" sözünü işlətməli idi.

Ümumiyyətlə, qədim dövrlərə aid belə mürəkkəb məsələlərin həllində gümandan çox tarixi, arxeoloji, coğrafi, linqvistik, mifoloji, etnoqrafik və s. mənbələrə əsaslanmaq və onların kəsişməsində elə bir nəticəyə gəlmək lazımdır ki, bu nəticə məlum tarixi faktlarla ziddiyyət təşkil etməsin. Ən başlıcası isə, problemin həllinin düzgün qoyuluşuna nail olmaq lazımdır, çünki tədqiqatın düzgün istiqamətdə aparılması problemin həllinin ən azı yarısı deməkdir.

Həm Qız qalasının, həm də Bakının mənşəyi ilə bağlı olan dəqiq və konkret tarixi faktlar hunlarla bağlıdır.

E.ə. III – b.e. I əsrlərində Mərkəzi Asiyada hökmran rol oynayan Hun imperiyası I əsrin ortalarında parçalandı. Onların bir hissəsi Çin və Syanbi (qədim monqol) dövlətlərinə tabe olaraq Mərkəzi Asiyada qaldılar, digər bir hissəsi isə tədricən qərbə doğru irəliləyərək, b.e. II əsrində Şimali Qafqaza çatdılar. 375-ci ilə qədər onlar Don çayından Karpat dağlarına qədər olan əraziləri də tutaraq, Roma imperiyası ilə yanaşı Avropanın ən güclü iki dövlətindən birinə çevrildilər. Avropadakı hun dövlətinin ən qüdrətli dövrü isə V əsrə, Atillanın hakimiyyəti illərinə (434-453) təsadüf edir. Atillanın ölümündən sonra Hun dövləti parçalansa da, ayrı-ayrı hun tayfaları hələ uzun müddət Şimali Qafqazda öz nüfuzunu saxlayırdılar.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hunların adı onların öz dilində "ğun" olmuşdur. Ancaq nə "Çin", nə də əksər Avropa dillərində "ğ" səsi olmadığına görə onların adı Çin mənbələrində "syunnu" və ya "xunnu", Avropa və Qafqaz mənbələrində isə "qun", bəzən də "un" şəklində yazılmışdır. Qədim türk dilində "h" və "x" səslərinin olmaması faktı aydın şəkildə göstərir ki, bir də indi öz qədim əcdadlarımızın adını təhrif olunmuş şəkildə (hun) işlədirik, halbuki bizim dilimizdə "ğ" səsi indi də işlənməkdədir.

III əsrdən başlayaraq hunlar və ya ğunlar Şimali Qafqazdan Albaniya, Gürcüstan, Ermənistan, İran, Bizans, Suriya və Mesopotamiya ərazilərinə qarətkarlıq yürüşləri keçirirdilər və o dövrün bəzi mənbələrində Şimali Qafqaz "hun torpaqları" adlandırılırdı (16, 26). 371-ci ildə hun tayfalarının əksər hissəsinin Şimali Qafqazdan Dunay çayı ətrafına köçməsindən sonra da hunlar Cənubi Qafqaz yollarını unutmurdular. 390-cı illərdə və bundan sonra hunların Cənubi Qafqaza, İrana və digər Ön Asiya ölkələrinə olan böyük hücumlarına dair çoxlu məlumatlar vardır (5, 37-38). Ancaq hunların həmin ölkələrə bizim tədqiqatımız üçün mühüm olan hücumu V əsrin birinci yarısında olmuşdur.

Bizans səfiri Priskin 448-ci ildə Atillanın qərargahında Roma səfiri Romulladan eşitdiyi məlumatlara görə "hunların böyük bir qoşunu Basiğ və Kursiğ adlı sərkərdələrin rəhbərliyi altında "hansısa səhradan" və "hansısa gölün" yanından keçdikdən 15 gün sonra "hansısa dağlardan" (Qafqaz dağlarından) keçib Midiyaya daxil oldular... O zaman hunların bir dəstəsi Sasani İranının Cənubi Qafqazdakı əyalətlərini soyub talamış, başqa bir hissəsi isə Mesopotamiya və Suriyaya yürüş etmişdilər" (5, 38-39).

Yenə Priskin məlumatına əsasən, Sasani əyalətlərini qarət edən hunlar "onların başı üzərindəki fəzanı oxlarla dolduran" böyük bir fars qoşunu ilə üzləşir. Bu təhlükədən qorxuya düşən və topladıqları qənimətlərin xeyli hissəsini itirən hunlar geri dönərkən gəldikləri Dəryal keçidindən yox, Xəzərin ətrafı ilə, Dərbənd keçidi vasitəsilə Şimali Qafqaza qayıdırlar. Bu zaman onlar "sualtı qayalardan qalxan alovları" görmüşlər (5, 40-41). Bu hadisələrdən danışarkən akad. B.B.Bartold qeyd edir ki, "bu, Bakı ətrafındakı atəş barədə ilk xronoloji məlumatdır" (2, 27).

Ancaq hunların bu yürüşünün tarixi barədə mütəxəssislər arasında fikir ayrılığı vardır. Belə ki, E.Tompson hunların bu yürüşünün 415-420-ci (6, 31), Ç.Qordon isə 423-425-ci illər (7, 202) arasında baş verdiyini bildirirlər. Bu atəşlərin yaxınlığında yerləşən hər hansı bir yaşayış məskəni barədə hunların heç nə söyləməmələri isə belə düşünməyə əsas verir ki, o zamana qədər Bakı ərazisində yaşayış məskəni olmamışdır. Abşeron yarımadasında daha qədim yaşayış məskənləri olsa da, İçərişəhərdəki arxeoloji tapıntılar V əsrdən qədimə getmir (8, 1 c., 350). Bu isə o deməkdir ki, Qız qalasının tikilməsi tarixini də V əsrdən əvvələ aid etmək düzgün olmazdı.

Bu da məlumdur ki, "Qız qalası" adlandırılan abidələr təkcə Azərbaycan ərazisində deyildir. "Azərbaycan Sovet ensiklopediyası"nda verilmiş "Qız qalaları" məqaləsində deyildiyi kimi, "Qız qalası adlı abidələrə Qafqazda, Qara dəniz sahili, Orta Asiya, İran və s. yerlərdə təsadüf edilir. Azərbaycanda Bakıda, Şamaxı, İsmayıllı, Şəki, Qazax rayonlarında, Nax. MSSR, Dağlıq Qarabağ və s. yerlərdə var... Qız qalaları istehkam tipli tikili hesab olunur.

Qız qalalarının əsas xüsusiyyəti onların dəniz və ya çay sahillərində, hündür yerlərdə tikilməsidir" (8, c. 3, s. 152).

Bu məlumatdan göründüyü kimi, Qız qalalarının yayıldığı yerlər Avropa hunlarının məskunlaşdıqları (9, 201; 10, 97-98; 11, 13-14) və ya yürüşlər etdikləri ərazilərlə tam şəkildə üst-üstə düşür. Onlardan ən məşhurları Bakıda, İstanbulda və Krımda olanlardır. Onlar öz tarixləri boyu bir neçə dəfə bərpa olunduqlarına görə nisbətən salamat qalmışlar. Bakıdakı Qız qalasının dövrümüzədək gəlib çatmış başqa bir adı da Qunsar və ya Xunsar qalası olmuşdur. Qunsar (Quni-sar) adı isə tat və fars dillərində məhz "quzğun qun" mənasını verir.

(Davamı 13-cü səhifədə)

Qız qalalarının sirləri

(Əvvəli 5-ci səhifədə)

Akademik B.Dorn tərəfindən XIX əsrdə Bakıda toplanmış rəvayətlərdən də birində deyilir ki, Bakının əsası Xunsar tərəfindən qoyulmuşdur (12, 173). “Sar” sözü bəzən Azərbaycan dilində də “quzğun” mənasında işlənir. Məsələn, S.Vurğun yazır: “Tərlan oylağında sar ola bilməz”. Beləliklə, Qız qalalarının kimlərə məxsus olması məsələsi tədricən aydınlaşmağa başlayır. Abidələrin adının türkmənşəli olması da onların mənşəyinin hunlarla bağlı olmasını bir daha təsdiq edir. Bəs bu qalalar hunların nəyinə lazım idi və nəyə görə onlar “Qız qalası” adlanırlar?

Məlum olduğu kimi, hunlar köçəri idilər və əsasən arabalarda yaşayır və hərəkət edirdilər. IV əsr Roma tarixçisi Ammian Marsellin yazırdı ki, “arabalarda onların arvadları ərləri üçün paltar tikir, uşaq doğur və böyüyənə qədər onları arabalarda saxlayırlar” (13, 240). Ancaq bu da məlumdur ki, Atilla və onun əyanları sarayda yaşayır və oturaq həyat tərzi sürürdülər (14, 31). Köçəri tayfalar isə mal-heyvan sürüləri ilə birlikdə daima hərəkətdə olsalar da, çətin anlarda onlara da istehkam tipli sığınacaqlar lazım olurdu. Ona görə də onlar bir qayda olaraq hər il təkrar olunan hərəkət marşrutları üzərində belə müdafiə qalaları tikirdilər. Ümumiyyətlə, köçəri tayfalar bir qayda olaraq həmişə eyni bir əlverişli ərazidə qışlayır, qış bitdikdən sonra isə mövsümə müvafiq olaraq müəyyən ərazilər üzrə köç etdikdən sonra yenə öz qışlaqlarına qayıdırdılar. Qalalar və digər tikililər də daha çox məhz bu ərazilərdə inşa edilirdi. Çox vaxt isə onlar bu qalaları öz totemlərinə və ya onqonlarına (ölmüş totem-əcdadların ruhlarına) oxşatmağa çalışırdılar. Çünki totem və ya onqon əcdad-xilaskar, qoruyucu hesab edilirdilər. Məsələn, qədim türk mif və əfsanələrində yolu azmış və ya təhlükə qarşısında qalmış tayfalara çox vaxt qəflətən peyda olan və ya xüsusi çağırışla gələn boz qurd təhlükəsiz yol göstərirdi. Boz qurd haqqındakı əfsanələr geniş yayılsa da, əslində qədim türk tayfalarının böyük əksəriyyətində totem-onqonlar quşlardan ibarət idi. Məsələn, akademik V.M.Jirmunski oğuz tayfalarından danışarkən qeyd edir ki, hər bir tayfa öz müqəddəs totem heyvanına – onqon quşuna malik idi (15, 525). Ağayar Şükürov da tanınmış türk tədqiqatçısı B.Ögələ istinadən yazır: “Qədim türklərdə quş onqonu geniş yayılmışdı. Hər bir qəbilə bir quşu özü üçün simvol və ya onqon seçirdi” (16, 126). Daha sonra tədqiqatçı qu quşu, durna, qartal, sağsağan, quzğun, sonqur, şahin və s. quşların qədim türk tayfalarında totem və ya onqon hesab edilməsini göstərən çoxlu əfsanələr gətirir. Onqon-totemlərə tayfaya uğur gətirəcək, onları təhlükələrdən xilas edəcək bir tilsim kimi baxılırdı (17, 363). Öz onqonlarının sehrli himayəsini qazanmaq məqsədilə qədim insanlar çox vaxt onlara heykəllər də qoyur və belə heykəllərə sitayiş edirdilər. Məsələn, bir çox qədim türk tayfalarının yaşadıqları ərazilərdə, xüsusilə də onların mal-heyvanlarını bəslədikləri çöllərdə indi də daşdan yonulub hazırlanmış qoç heykəllərinə rast gəlmək mümkündür.

“Qız qalası” adındakı “qız” sözünün qədim türk dilində iki mənası – “qız” və “quzğun” mənaları olmuşdur. Bu mənaların hər ikisi həm 1969-cu ildə Leninqradda çap olunmuş “Qədim türk sözlüyü”ndə

(18, 450), həm də Mahmud Kaşğarinin “Türk sözləri toplusu”nda (19, 326) qeyd edilmişdir. “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nda deyildiyi kimi, “bəzi qədim türk tayfalarında Xəzər dənizinin adına” da Quzğun dənizi deyilmişdir (8, III c., s. 260). Aydındır ki, bu ad da III-V əsrlərdə Xəzər dənizinin şimal sahillərində hegemonluq etmiş və quzğun quşunu özlərinə totem və ya onqon seçmiş qız ğunların (hunların) adı ilə bağlıdır. Avstraliyada indi də aborigen tayfaların çoxu etnik ad kimi öz totemlərinin adını daşıyırlar (məs., kenquru tayfası). Elə qədim hun tayfalarından birinin adında da biz bunun başqa bir analoquna rast gəlirik. Hun dövründən məlum olan Yenisey qırğızlarının adı da “qır” (bozqır, səhra, çöl) və “qız” (quzğun) sözlərinin birləşməsindən yaranıbdır və “çöl quzğunu” mənasını verir. Təbiidir ki, bızı maraqlandşran “qız ğun” ifadəsi o zaman bir söz kimi yox, məhz söz birləşməsi kimi işlənmişdir. Ancaq müəyyən zaman keçəndən sonra “qız ğun” ifadəsi artıq söz birləşməsi kimi deyil, mürəkkəb sözdən ibarət bir ad kimi (quzğun) işlənməyə başlayır və özündə “qız” sözünün “quzğun” mənasını ehtiva edir. Bir mürəkkəb sözə çevrildikdən sonra isə “qızğun” sözünün ahəng qanununun tələbi ilə “quzğun” şəklində tələffüzü obyektiv zərurətə çevrilir. Məlum yırtıcı quşu bildirən “quzğun” sözünün ortaya çıxma-sın-dan sonra isə artıq “qız” sözünün “yırtıcı quş” mənasında işlənməsinə ehtiyac qalmır; onun bu mənası tədricən unudulur və “qız” sözü yalnız “gənc qadın” mənasında işlənməyə başlayır.

Artıq deyildiyi kimi, İstanbulun yaxınlığındakı adalardan birində də Qız qalası (Kız kulesi) vardır və Bakıda olduğu kimi, orada olan qüllə də şəhərin simvoluna çevrilmişdir. Bu qüllə barədə də çoxsaylı əfsanə və araşdırmaların mövcud olmasına baxmayaraq, onun mənşəyi də indiyədək məlum deyildir. Ancaq tarixi mənbələrdən məlumdur ki, 447-ci ildə Atillanın qoşunları o zamankı Konstantinopolun (İstanbulun) ətrafında düşərgə salaraq, mühasirə etdikləri şəhərə hücuma hazırlaşırdılar və yalnız çox böyük həcmdə xərac aldıqdan sonra hunlar oranı tərk etmişlər (9,65). Burada da Qız qalası düzəltmiş qoşun dəstələrinə Atillanın özünün başçılıq etməsi isə belə düşünməyə əsas verir ki, Atillanın özü də həmin qız (quzğun) tayfasına mənsub olmuşdur.

Beləliklə, bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, qız qalaları həmin qız hunlardan qalmış yadigarlardır. Ancaq “qız” sözü özünün qədim “quzğun” mənasını artıq itirdiyinə görə sonrakı nəsillər “qız qalaları” ifadəsindəki “qız” sözünü yalnız “qadın” mənasında başa düşmüş və bu sonuncu mənadan da çıxış edərək, qız qalalarının mənşəyi barədə məlum əfsanələri düzəltməyə başlamışlar. Əslində isə hunlar Cənubi Qafqaz ölkələrinə, İrana və Suriyaya yürüşləri zamanı bu qalalardan dayaq məntəqələri kimi və topladıqları qənimətləri saxlamaq məqsədi ilə istifadə edirmişlər.